

Рік VII.

Р. 1898 кн. III і IV.

Т. XXIII і XXIV.

ЗАПИСКИ

4

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.



MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEWSKYJ

VII Jahrgang.

1898, III u. IV B.

B. XXIII u. XXIV.



Накладом Наукового Товариства імені Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Бодиларського.

Державна Публічна
БІБЛІОТЕКА УРСР
№ 1330559

hrushesky.nbu.gov.ua

Хмельницький і Хмельнищина.

ІСТОРИЧНИЙ ЕСКИЗ

Михайла Грушевського.

I.

Двіста п'ятьдесять літ минуло від часу, як покривджений чигиринський сотник підняв на Україні рух, що привів до діяковитого перевороту політичну систему східньої Європи і надав своєму проводиреві розголос, який ні перед тим ні потім не випадав на долю політичним діячам нашого народу. В середині січня („за три тижні до сирної неділі“)¹⁾ підняв він Запороже „королівськими листами“, в грудні (17 с. с.)²⁾ в'їздив він з тріумфом в Київ, в апогеї своєї слави. І які ж ріжнородні почуття викликала ся слава у сучасників-земляків. „Мойсеєм, хранителем, спасителем, свободителем народа від людської неволі і на знак того „Богданом“ названим“ величав його православний Київ, витаючи в своїх мурах. Zdrajca, zbojca, rozbójnik, bezbożny arcy-tyran, i mordca — титулує його в своїх мемуарах православний український шляхтич, пересиджуючи в мурах Печерської лаври народній рух. Що вже казати за чужих! Але й за двіста літ від того великого руху суд про Хмельницького і Хмельнищину не прийшов до якоїсь одностайности навіть в українсько-руській

¹⁾ Акты Московскаго государства II с. 357; — сирна неділя була 5 с. с. лютого.

²⁾ Брліча Latopisiec I p. 72.

науці. Пригадати собі хоч би Максимовича з його ентузіазмом для Хмельницького і гострі, повні ненависти, нападки на Хмельницького у Куліша! Очевидно, за тих двіста літ справа Хмельнищини не передавилась, — се ясно показує пристрасний характер, який не раз приберають суперечки з поводу її.

Вона й не могла передавнитись. Є події, що по короткім часі мають виключно історичне, сказати-б — антикваричне значіння; є знов такі, що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довгий час, сотворяють для них цілком нові обставини життя, виносять на верх змагання й ідеї, що стають боевим прапором для віків, сьвятощами для одних і страхом для других. Се те, що звичайно зветь ся епохами. Для українського народу такою епохою була Хмельнищина. Її можна порівняти з значенням реформації для німецького народу, французької революції для Західної Європи. Ми досі чуємо на собі вплив перемін, витворених Хмельнищиною; ті ідеї, що дьвигнули нарід тоді, зістають ся в значній мірі досі народними desiderata'ми, перейнятими й поступовою інтелігенцією; з оцінкою того руху звязана така чи иньша оцінка й народньої програми.

І одначе се все не виключає можливости, а властиво обовязка для нас, потомків народу, що счинив той великий рух, об'єктивного суду над сим рухом, тим більше що справедлива оцінка й зрозуміння його дає нам розуміння цілого періода нашого народнього життя, дає ключ до пізнання не одного й у попередніх часах. І теперішня річниця дає повід засгановитись на Хмельнищиною та її ініціатором і провідником.

II.

Приступаючи до оцінки діяльности Хмельницького, ми передо всім мусимо вперед залишити думку, що маємо перед собою якийсь план, наперед передуманий і уложений; правда, що й взагалі в історичній дійсности не часто можна стрінутись з такими наперед уложеними планами. Сам Хмельницький зовсім не кривсь з тим, що його діяльність лише принадково прибрала такі грандіозні розміри. Можна-б сказати, що він, противно, удавав з себе несьвідомого, спихав з себе всяку відповідальність за свою роботу, але сама аналіза його поступовання показує, що маємо тут діяльність, котрої план виробляв ся під час її розвитку, а мета була підсунена вже її результатами. Ми можемо

прийняти за щирий висказ, кинений Хмельницьким під час, коли його думки найвище винесли ся — в розмовах з польськими послами на початку 1649 р.: „я доказав того, про що ніколи не думав, тепер докажу, що надумав; досі я воював за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру“¹⁾.

Все поступованне Хмельницького в 1648 р. доводить, що він справді „доказував, про що ніколи не думав“, і ми можемо йому повірити на слово, що власні кривди і шкоди подвигнули його до того виступу. Тільки сї кривди і шкоди, бувши його власними, були разом і козацькими взагалі.

Як ні зростає в людині зі зростом культури можливість об'єктивности (сю можливість можна-б уважати одним з ознаки культурности), вона зістаєть ся все глибоко суб'єктивною істотою. Дуже рідко, виїмково стрічаємо випадки, де чоловік виступає з чисто теоретичних мотивів, нічим не звязаних з його особою. Аж свої власні сильні вражіння дають чоловіку ключ до розуміння, до відчування чужих, власне горе і кривду звязує він з горем і кривдою нас, виступаючи їх речником, і суб'єктивні мотиви перетворюють ся в горнилї великого серця в той біль, котрим великі душі за весь мир горюють.

Можна Хмельницького не зачисляти до таких „великих душ“, але то був чоловік висших здібностей і визначного характера. Своїм родом, одідиченою заможністю визначений серед земляків, здобув він своєю освітою й здібностями висше становище в козацькій ерархії: до повстання 1638 р. був він військовим писарем. Під час повстання 1637 р. бачимо його в козацьких рядах, — не побояв ся він тоді поставити на карту, що мав; під час повстання 1638 р. його не стрічаємо; не належав він, здаєть ся, до невеликого числа льойальних, що „з свосвольством не лучились“, але в усякім разі зістав ся в вищій верстві козацької старшини яко чигиринський сотник²⁾. Тим прикрійше мусїв він відчути те цілковите пригноблене козачого стану, його безправність і безрадість супроти усяких кривд і надужить польської зверхности. І його, заслуженого козака, не шановано при тім (звістна його скарга, що за

¹⁾ Księga pamiętnicza I. Michałowskiego p. 375 (теж в Źródła'х Грабовского і Пшездецкого I с. 9. і в Памятникахъ изданныхъ кievскою комиссією I с. 332); далі означено се жерело Ks.

²⁾ Okolski Diariusz вид. Туровского с. 68 і 193 4.

два роки перед повстанням забрано в нього ніби за поволовщину, котрої козак і не повинний був платити, його походного коня, тим часом як він відвозив взятих ним в неволю Татар (Ks. 5). До сього прилучилась та славнозвістна його суперечка с підстаростою Чаплинським, відібранне маєтности (формально правне), наїзд, убийство сина, арешти і похвалки на жите... Хмельницький разом почув своє жите вибитим з його колеї і не маючи до кого „шукати оборони“, удав ся на Низ „до иньших, подібно як він покривджених“, щоб разом доходити своїх „шкод і кривд“ — кривд козацького стану.

Се був звичайний початок одної з численних козацьких рухавок, що тягнуть ся через ціле півстолітє, від кінця XVI в. Тільки та відміна, що все далі з часом сї козацькі рухи втягали в рух все більші маси народу, а друга — що Хмельницькому удалось осягнути те, чого пробували і не могли осягнути пннші козацькі ватажки почавши від Косинського — помочи з-за границі.

Річ посполита польське ціле столітє — від середини XVI в. пробувала з козацтва зробити тісно обмежену верству, півупривилейовану, якусь під-шляхту. Сю верству обчислювано на 500, 1000, 2000, 6000, тахімум — 8000 (перед повстанєм 1637 р.), та замкнути її рішучо не вдавалось. Вигоди, які показовало сій верстві польське правительство, були по части ілюзоричні і в усякім разі не могли рівняти ся з тими, які собі козак прибрав фактично; тож козацтво, не ваблячись на ролю ограниченої верстви, навпаки — широко розкривало двери до себе народнім масам, в сій численности і силі своїй бачучи найліпшу і гарантію свого стану володіння. Сю політику полекшав і уряд, в часах потреби заохочуючи козаків, аби як найчисленнійше виступали, і закликаючи „охочих людей“ іти в козаки¹⁾. До 1638 р. реєстр, хоч часто переводив ся, в дійсности, можна сказати, ніколи не був переведений в жите, козаки числились не на тисячи, а на десятки тисяч, але ще важнійше, що ціла „українна“ просторонь в полудневій Київщині і в Задніпрянщині була нічим як оселим козацтвом. Основні жадання козаків: права на ірунти, незалежність від усяких податків і обовязків чи на дідича чи на ко-

¹⁾ Реляція 1632 р. в Актах Москов. госуд. т. I N 336: „а пныхъ де охочихъ людей в литовскихъ городкѣхъ накликають, чтобъ всякіе охочіе люди писались вновѣ в казаки“.

ролівських державців і незалежність від доміняльної і всякої иньшої юрисдикції — були також жаданнями всього свого люду, що для осягнення їх готовий був кожної хвилі перейти під козацький присуд, аби лише се вільно було, тим більше що побутові обставини з кожного хлібороба робили вояка і держали його узброєним. Ся солідарність інтересів козацтва і селянства давала ширше значінне козацькій верстві, що в дійсности нічим не була відграничена і готова була приймати в свої ряди селянство usque ad infinitum (хоч ніколи не ставила задачею еманципації селянства як такого); сей власне звязок дав життєнну силу козацьким рухам, і зі зростом колонізації на українних ґрунтах зростала і ся сила. Польська шляхта, забігаючи дорогу народній колонізації та уловляючи осадника на „свої“ ґрунти на Україні, „зберала розпалене уголе на свою голову“.

І Хмельницький, як типовий козак, мав перед очима інтереси головно, щоб не сказати — виключно, козацької верстви. Як би його спитати, коли він виступав з Запорожа, чого він хоче? — ледви чи зажадав би він більше як знесення конституції 1638 р. і привернення, стану quo ante. Але обставини зложились так, що він міг і мусів зажадати більше.

III.

Причина, що дала руху Хмельницького нечувані в історії козацьких війн успіхи, була передо всім — спілка з Татарами. Почавши від Косинського ріжні ватажки козацьких повстань старались про таку спілку, але дарма — відомо се напр. про Павлюка (1637). Хмельницькому удалось притягнути до себе Татар (хан був загніваний на Польщу за невиплачений харач, а орда потребувала війни, бо був в Криму голод¹⁾). Ся спілка забезпечала козаків з тилу і дала можливість зразу перемогти Польське військо, а тим опанувати терен повстання. Се було незвичайно важно, особливо як пригадати, що в попередніх повстаннях Поляки часто навіть не давали козацькому війську „вигребтись з Низу на волость“. Тепер козацьке військо не тільки „вигреблось“, але і стало „на волости“ в ролі неборного ворога польських сил.

¹⁾ Акты Москов. госуд. II N. 338, Акты Южной и Зап. Рос. III с. 180.

Се одно разом перенесло в ряди повстання всю народню масу. Ми не знаємо докладно, яких заходів уживали козаки для підймання народа (вікомі доси універсали Хмельницького в їх тепершній формі не автентичні), але можемо тільки сказати, що він властиво і не потребував жадних заходів: досить було, що зникли всі перешкоди до переходу народа під козацький присуд, в сей блаженний стан, що увільняв селянина від економічної і правної залежності від польського пана і урядника, і побіди Хмельницького подавали надію, що сей козацький присуд удержить ся супроти польсько-шляхетської верстви. А заразом підіймались і приставали до руху окрім селян і иньші елементи незадоволені польським режимом, подраженні своїм національним пониженням — з міщан, духовенства, особливо низшого, навіть з руських шляхтичів, хоч радикальний характер селянського руху і був в ґрунті річи протвний їм (послухати наприклад такого речника „статочних людей“ як Самовидець).

Розпорочивши польське військо, опановавши подніпровські краї і навівши страшенну паніку не тільки на українську шляхту, але й на всю Польщу, Хмельницький марнує час, безпотрібно стоїть в Київщині і з під Білої церкви пише свої листи, де виправдуєть ся і просить оборони козацтва від утисків, та висилає петиції від війська, що зводять ся до отсих desiderat'iv: побільшенне реєстра до 12000 (козаки обіцяють над той реєстр нікого не приймати), заплаченне невиплаченого гроша і зміна ординації 1638 р. що до старшини (Ks. N. 40). Тільки всього!

Се виглядає страшно дивно, як дивити ся на Хмельницького, як на народнього вождя, що виступив для визволення України „з під ига лядського єгипетського“, але в дійсности Хмельницькому тоді ані снилось бути народним вождом і увільняти когось з під лядської кормиги. Йому треба було знести ординацію 1638 р. і для того зробити відповідну демонстрацію правительству. Удар, ним зроблений, показав ся занадто сильним, і Хмельницький став в ролі чоловіка, що хотів когось настрашити, а натомість збив з ніг. Він не хоче безпотрібно задерати Поляків дальшою війною — скільки не воюй, метою зістаєть ся нова козака ординація, а всяка побіда лише викликає жаданне реванжу. Він стоїть, тільки нарід громадить — свою силу опорну, не починаючи нічого, і висилає свої desiderat'iv. Вони дуже малі (дванадцятитисячний реєстр мав замір завести Володислав в своїх плянах війни з Турками), але Хмельницький з козацької історії знав, що Річ Посполита дуже неохоча до

уступок на папері: головна річ, щоб бути козакам панами ситуації на Україні і не допустити до переведення в жите ординації. Але король умер, сойм не полагоджує жадань; нові польські воєводи попросту провокують Хмельницького, і се приводить до нової катастрофи під Пилявцями. Силою інерції, щоб не дати розпастись згромадженню наоколо нього силам (як деякі звістки кажуть — проти власної волі), посуваєть ся Хмельницький на захід, стоїть під Львовом, кладає облогу за марну контрибуцію, марнує час під Замостем, і нарешті дочекавшись листу від нового, ним понираного короля з обіцянками, рушає назад (падолист 1648 р.).

Але в Києві стрічає Хмельницького православна Русь з нечуваною честію й ентузіазмом¹⁾; православна єрархія витає як свого патрона; єрусалимський патріарх веде з ним довгі інтимні розмови (Кс. 377.). Нові горизонти, новий круг ідей розкриваєть ся перед очима „козацького батька“; його гадки вийшли за тісний обрій козацьких інтересів. „Досі я воював за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру“, каже він в лютім 1649 р.

То був незвичайно важний момент в житті Хмельницького; перемену в нім запримітили²⁾, і він сам заявляв про неї (Кс. с. 375); в Польщі об'ясняли її впливом патріарха³⁾, і се можливо. По часті тим треба пояснити і введення релігійної спрови в програму Хмельницького, кажу по часті, бо оборона православія була введена в круг козацької політики ще від Сагайдачного: вже тоді проводирі козацтва чули потребу, навіть у своїх власних інтересах, дати ширше значінне козацькому руху. Не здужуючи піднятись до ідеалів національних, всеукраїнських, і соціяльних — визволення всеї маси українського люду, сї проводирі, замість того щоб поставити козацький рух на ґрунті національним або соціяльним, дали йому релігійну закраску, що заступала місце національної, звязувала інтереси козацькі з інтересами иньших верстов і крім того приодягала низових лицарів релігійною авреолью — оборонців церкви. Сею дорогою пішов і Хмельницький.

¹⁾ Сьвідок Єрлич злобно потує, що Княпе Хмельницькому „два або й десять разів більше“ були раді, ніж коли воєводам, і честь більшу показували — *Latopisiec I* с. 72.

²⁾ *Podniosła się tém bestya*, зауважає сьвідок Мясковский — *Księga* с. 377.

³⁾ Акты Южной и Зап. России III с. 304, *Księga* с. 364.

Але гадки Хмельницького ішли тепер ще далі. Перед мисленнями його очами ставали — не скажу пляни — а якісь мрії можливости, перспективи подвигнення цілої Руси, цілковитого знищення польського пановання на руській території і якогось нового внакшого життя на Русі, під охороною і зверхністю козацького війська. Сі фантазії вилились в звістних, дорожочітних для розуміння особи Хмельницького його бесідах, записаних — здасть ся, дуже вірно, бодай в головнішій¹⁾ — польським комісаром Мясковским (лютий 1649 р.).

„Я вже доказав, чого не думав ніколи, тепер докажу, що надумав. Вибу з лядської неволі руський нарід, увесь: Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру. Поможє мині в тім вся чернь, по Люблин, по Краків, котра не відступає її (віри), і я її (черни) не відступлю, бо то права рука наша. Аби знов ви, знісши селянство (chłopstwo), не вдарили нао-заків, мати му 200000, 300000 своїх, орду всю при тім.

„За границю на війну не піду, шаблі на Турчина і Татар не підйму! Досить маю на Україні, Поділю і Волини тепер, досить вчасу, достатку і пожитку в землі й князівстві моім по Львів, Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: сидіть і мовчіть, Ляхи! І дуків і князів туди загоню; а як будуть і за Вислою брикати, — знайду я їх там певно. Не стане в мене і ноги жадного князя і шляхетки на Україні, а схоче котрий з нами хліба їсти, нехай війську Запорозькому буде послухний, а на короля не брикає.

„Лядська земля згине, а Русь буде панувати, того ж року, дуже скоро.

„Правда, що я малый, незначний (lichy) чоловік, але Біг мині то дав, що я став одновладцем, самодержцем руським“.

Многоважні слова! лет гадок — орлиний як на ті часи! Кілько віків не чули ми нічого такого від політичних діячів на Русі — ідея одности українсько-руського народу в його етнографічних границях (мусимо пам'ятати, що етнографічні границі Русі вели ся під Краків та на Люблин не тільки Русинами

1) В верзях дневника, друкваних у Грабовского, в книзі Міхаловского і в Памятниках є певні відміни, але другорядні; я вибрав з них лише варіантів те, що здавалось мені найбільш правдоподібним.

але й Поляками¹⁾, і се відповідає дійсно історії рускої колонізації) і політичної свободи для цілого українсько-руського народу!

Тільки ж самі сі бесіди, коли до них приглянутись, показують, як то неясні були сі мрії (годі назвати їх инакше!), як тут бракувало чогось конкретного, чогось подібного до плану, певної мети. Панованне руського народу й одновладність Хмельницького ідуть в парі з мрією про безмагнатську, безшляхетську Польщу, з необмеженою властю короля (Хмельницький, як і козацтво, вірило, що все зле йде від панів, а король до козацтва прихильний); визволення руського народу з лядської неволі в парі з перспективою шляхти на Україні під зверхністю козацького війська і без претенсій на участь в управі держави (але певно з захованнем своїх дідичних прав, бо який би вона инакше „хліб їла?“); українсько-руський нарід виступає лише яко знаряде в руках козацтва; з рештою моглоб правительство той селянський рух знести — ціла вага в тім, аби козацтво устоялось, і для того має бути велике військо. Одинокa конкретна точка, що додасть ся до козацької програми, — то православна віра, і дійсно Хмельницький додержує сього.

Цікаві з сього погляду ті жадання, які поставив після тих високолетних бесід Хмельницький на прохання польських комісарів. Викинувши жадання тимчасові на час перемиря (щоб коронне військо не переходило демаркаційної лінії, і шляхта не верталась до своїх маєтностей), маємо властиво дві важніші точки: знесення унії, сенаторське крісло для митрополита і православні сенатори для Київського воєводства²⁾. Правда, що Хмельницький ставив сі жадання, аби відчепитись, ніякої угоди з Поляками не хотів укладати і найважнішу справу — великість реєстра не хотів нічим ограничити („нема чого писати, буде, кільки схоче“ — Кс. р. 378), та все воно цікаво, що як раз лише сі точки найшли собі якусь більш конкретну форму. Ще важніший з сього погляду зміст Зборівської умови — про нього будемо говорити низше.

1) Кілька інтересних текстів зібрано в старій праці Зубрицького *Gräenzen zwischen der russinischen und polnischen Nation* с. 17. і далі.

2) Księga р. 380, тут сполучені проєкти видруковані під NN 101—2, N 102 той самий що у Єрлича I с. 93, де є підпись.

Та хоч як неясні, фантастичні ті дезидерати Хмельницького, вони мають своє значінне в історії розвою політичної свідомости на Україні. Треба було аж Хмельнищини, щоб вони вийшли навіть в такій неясній формі. Треба було ще десяти літ, щоб ті фантазії про своє князівство втїлились в проект великого князівства Руцького, якеб воно не було — шляхетсько-козацьке, без селянства, і тільки з частиною етнографічної території України-Руси. Ідеї, як і все иньше в природі, потребують часу для свого зросту.

IV.

Як ні фантастичні, невиразні були нові замисли Хмельницького, але, як бачимо — на початку 1649 р. утворилось в нім переконання, що не досить настрашити панські круги, які правили Польщею, а треба хильнути цілою тією шляхетською будовою, аби здобути можливість упорядковатись собі відповідно своїм бажанням на Україні; з тим мусіла йти свідомість, що сили на то є. Хмельницький покладав ся цілковито на татарську поміч, крім того побільшені (як потім показалось) надії могли викликати в нім навязані тоді зносини з иньшими державами — Москвою, Туреччиною, Семигородом. Безперечно, що й у народі, особливо між козацтвом була сильна охота рішучо обраховати ся з польсько-шляхетським режимом; сучасники зауважають, що Хмельницький хоч би й хотів годитись з Польщею, то не може; від козаків чули зароки, що „перше язки людські обернуть ся назад, ніж Ляхи будуть панувати над нами“, „або знести шляхту, або згинути“ (Кс. р. 387, 389). Україна напружила свої сили на знесенне „лядської неволі“.

Зрада Татар в рішучу хвилю, під Зборовом, все розбила. Намість того аби подиктовати свої жадання польському правительству, Хмельницький мусів іти на компроміс, маючи проти себе хана¹⁾. Нема ніякої непевности, що Хмельницький поневолі, з біди пристав на згоду з Польщею і що зборівські статі не можна уважати вповні мірою його жадань. Але й за тим всім годі не признати, що Зборівський трактат не тільки служить дуже сумним епілогом сієї війни, але й дає сумне свідощтво

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. III с. 395.

про самого Хмельницького (розумієть ся — як брати його незалежно від тієї верстви, до котрої він належав).

Зборівські статі зводять ся до отсих головних точок: козацький реєстр з 40 тисяч, на території воєводств: Київського, Чернігівського і Брацлавського; коронне військо не може входити на сю козацьку територію; Жиди не можуть на ній мешкати. Всі не вписані в реєстр мають підлягати своїм панам і королівським урядникам. Кривди православної вірі мають бути полагоджені (ся статя була стипізована так двозначно Киселем супроти вимагання Хмельницького, аби унію знесено): митрополит здобував сенаторське крісло; руські школи заховувались на далі; єзуїти не могли мешкати в вище названих воєводствах; сенатори тих воєводств мали бути православні.

Порівнявши, бачимо, що зборівські статі становлять сполучення, де в чім розширене, петицій 1648 р. з жаданнями, поставленими Хмельницьким комісарам на початку 1649 р. Сей факт наводить на гадку, що хоч Хмельницький не з власної волі, під натиском обставин укладав зборівські статі, вони не далеко відійшли від його бажань. Але в то трудно входити.

Бачимо, що сими статями були забезпечені дві справи — козацька і релігійна; їх інтересам присвячено цілий ряд точок, і умова входить в такі деталі, як право козаків курити собі горівку, або заховання прав руських шкіл. Натомість ніякого натяку про той „руський нарід“, що Хмельницький хотів вибити з лядської неволі і прирікав, що його не відступить: його не тільки поминено, але статя про послушність дідичам і урядам зазначила, що Хмельницький відрікаєть ся від нього, вертає його в *statum quo ante* і з'обов'язуєть ся змусити його до сього повороту, бо коли коронне військо не мало вступу на територію тих трох воєводств, то тим самим езекутиву мав перейняти Хмельницький (як воно й дійсно було). Лише в статях про заборону Жидам жити на тій території, а жовнірам перебувати (і значить — ставати на квартири, консистенціями) можна бачити певну полегкість для місцевого селянства, але дуже непевно, чи як раз його інтереси сї статі мали на меті.

Хмельницький й його прибічники виставляли Зборівську угоду як свій тріумф¹⁾. Дійсно, з узько козацького становища, як порівняти сї статі з козацькими петиціями 1648 р., то се могло здаватись тріумфом. Але в дійсности рух давно зійшов

¹⁾ Акты Южной и Зап. России VIII с. 316, 349.

з того узько казацького становища, прибрав характер народній, і навіть в теорії Хмельницький, як ми бачили, на початку року хотів зійти з пробитої стежки пактовань про великість реєстра, говорив за визволення руського народа в етнографічних границях. Як ні неясно се все було, в усякім разі Зборівська умова по тім усім була дуже сумним закінченем, і се по часті залежало від нещасливих обставин, по часті від провідників самого руху.

Народні маси на Україні се відчули. Можна сказати, що із Зборівською умовою Хмельницький і козачина тратять свою ролю проводирів народа, народньої війни; хоч і дальше значні народні маси беруть в ній участь, то під впливом ненависти до Поляків, то під натиском обставин, ба навіть часом і примусу.

Народні маси зовсім не мали охоти до воєнного промисла; коли піднята а напруженнем всіх народніх сил війна 1648—9 р. не привела до здійснення надій, почуте розчаровання, утоми мусіло обняти люд. Не треба його представляти собі якимсь „гайдамацьким табором“. Під грім козацьких гармат в війні з Поляками в козацькій кореспонденції з Москвою йдуть безконечні суперечки за зайняті Українцями на пограничу ґрунти під оранку¹⁾, а миргородський полковник з товариством займав ся будовою церкви „коштом великим“ і вислав післанців до Москви по всяку „матерію“. Постороннього свідка антиохійського архидиякона Павла, що переїздив Україну літом 1654 р., Україна здивувала своєю кутьтурністю і особливо інтезивний зріст української культури він кладе на часи Хмельницького, очевидно на підставі оповідань самих Українців. Число письменних (широке росповсюдження письменности дуже здивовало Макарія), по його словам, особливо зросло від часу визволення від Поляків, маса церков побудовано теж в сім часі: побудовали церкви, поробили гарні ікони, іконостаси, корогви, навіть сільські церкви одна одної ліпші; люди запалились до своєї віри і стали особливо віддаватись науці, читанню і церковному сьбіву. На місцях колишніх панських лісів обробляла ся земля під рілю і т. н.²⁾ Пізнійший культурний упадок зовсім не був результатом самих народніх рухів, тільки безрадної політичної ситуації, в який опинилась Україна.

1) Акты Южной и Запад. России III с. 337, 339, 360 і т. п.

2) Путешествіе патр. Макарія, пер. Муркоса, II с. 2, 15, 16, 28, 20.

V.

Московські агенти доносили, що на Україні було сильне обурення між народом на Хмельницького за Зборівську умову¹⁾; грозили ся скинути його; з'явивсь був навіть на Запорожю претендент на булаву. Одною з важних причин обурення проти Хмельницького було те, що Татари по Зборівській кампанії забрали масу невільників з України. Призвіл на се дав не Хмельницький, ино король (хоч в текст умови з ханом сеї ганебної статі не завели, але призвіл на вільне грабовання був даний)²⁾, але на Україні вину за се (і о стільки справедливо, що в його волі було — знижити сі спустошення) зложили на Хмельницького; на Україні говорили: Хмельницький послав козаків відпровадити Татар (Акты III с. 343), а нарід запечатав свій проклин в звісній піснї — „бодай тебе, Хмельниченьку, перша куля не минула...“

Хмельницький сам дуже добре відчував незвичайно трудне положення, утворене Зборівською умовою. Як ми бачили, вже він був прийшов до переконання, що справу з Польщею треба вести до краю, і тепер дуже добре розумів, що Зборівський компромис зовсім не заповідає уставлення якихось тривких відносин. В Польщі обурились ним за великі уступки, на Україні народня маса просто не хотїла на нього годитись і або дальше вела свою боротьбу або тікала на схід, за Дніпро, в московську Україну. Хмельницький хоч дививсь на сю масу, як на своє знарядє, але розумів, що йому тратити сієї „правої руки“ ніяк не можна, бо „знісши селянство, Польща ударила-б на козаків“. Він всякими способами тягне той переходовий стан, протягає з уложенем і запровадженем в жите реєстра, не пускає на Україну шляхти аж до соймового затвердження Зборівської умови, а пізнійше радить, щоб самі пани не приїздили, а прислалли урядників-Русинів і взагалі були вирозумілими з народом³⁾. Але тягнути без кінця не можна було, не зриваючи умови, а зривати він не відважавсь. Реєстр списано (має дату 16 жовтня

¹⁾ Акты Ю. і З. Р. III с. 401, 404.

²⁾ Kubala Szkice I т. с. 181, вид. 1880, пор. Акты Ю. и З. Р. III с. 396.

³⁾ Витяг з документів Петербурської бібліотеки у Костомарова Богдан Хмельницький III с. 226, вид. 1884 р.

1649 р.), але ніхто його, розуміється, не міг в дійсності перевести¹⁾, і дійсне число козаків зіставалось секретом Хмельницького²⁾. Кисіль в ролі кнївського воєводи в'їхав в Київ (на початку листопада) і тут переведено першу езекуцію — четвертовано кількох убійників шл. Голуба³⁾, за нею пішло кілька пнїших езекуцій від Хмельницького для заспокоєння шляхти. Маємо його універсал з осени 1650 р. (20/IX), де він поручає самим панам, за помочию козацьких полковників, „на горлі“ карати своєвільних і бунтівників⁴⁾.

За всім тим за рік по укладі Зборівської умови і з польської і з козацької сторони назбиралося стільки обоїльного незадоволення, що розрив ставав немнучим. Чи передчував се Хмельницький заздалегідь? У всякім разі його заходи — удати з себе льояльного виконавця зборівських статей не відвернули сього розриву, хіба тільки дорешти зневірили до нього нарід.

Можна догадуватись, що розірваний союз з Татарами був причиною нерішучости Хмельницького; він налагодив його десь при кінці 1650 р., не без впливу Турції, що признала Хмельницького своїм васалом (грудень 1650 р.). Незвичайно характерна риса в політиці Хмельницького, що він ніколи не відважався оперти ся на сам лише нарід і все розпочинав війну, запевнивши собі якого стороннього союзника. Се йшло в парі з нерозумінням народніх інтересів і з знеохоченням народу до Хмельницького.

Кампанія 1651 р. закінчила ся ще сумнійше ніж 1649, знов завдяки татарській зраді. Обкресні зборівські статі в формі Білоцерковської умови не могли утворити тривкої згоди, коли не могли зробити сього в своїй повній формі. На сей раз трудно, аби Хмельницький мав якісь ілюзії на можливість устанлення якогось *modus vivendi*, тим більше, що Білоцерковська умова навіть зісталась без соймового затвердження. Але знов він не відважавсь на розрив, уважаючи на страшенне ослаблення

¹⁾ Знаємо, що до повороту послів, висланих з реєстром і zarazом — з петиціями, Хмельницький не переводив в жите реєстра, значить принаймні до осени 1650 р. (Кс. с. 549), а зимою 1650 р. відносини були настільки вже посповані, що не було причин Хмельницькому вступуватись перед Польщею.

²⁾ Порівняти Грабянки с. 93.

³⁾ Єрлич I. 110.

⁴⁾ Памятники II с. 61.

й апатию народу і не маючи союзника; знов політизованне, гіпокрізія, списованне реєстра, кари смерти над непослушним селянством, що не хотіло миритись ані з поворотом панів ані з жовнірськими „консистенціями“ (признаними Білоцорковскою умовою), тероризованне маси, і нарешті за кілька місяців — знова війна, невимовно тяжка, найгірша з можливих: обидві сторони гонили останніми силами, без надії на ліпше, але з свідомістю неможливости теперішности, надробляючи брак сил нелюдськістю: під Батогом козаки стинали невільників, по Батогу з сторони Поляків виступив вождем звістний Чарнецький, що подавав надію „й на лікарство не зіставити Русинів“ (Кс. р. 151); з козацького боку теж панувала безнадійна рішучість довести справу з Польщею до краю¹⁾. Ні сі ні ті не відважалися взятись до рішучої битви, і кампанія тягла ся безконечно, поки її знову не закінчила нова зрада Татар (під Жванцем, грудень 1653 р.). Але сим не скінчила ся козацько-польська війна: Хмельницькому Татар не були важні, він здобув нову карту, котрої пильновав цілу гру — московську поміч.

VI.

Союз, чи як то кажуть — прилученне України до Москви було лише одною з ниток тієї дипломатичної сітки, яку плів Хмельницький на Польщу. Опріч Крима, з котрого почалась отся система заграничних союзів, і Москви, входили в плян Хмельницького ще Турція, Волощина, Семигород і на останку — Швеція. З Турцією пішло досить гладко, і при кінці 1650 р. Україна признана була васальною державою Турції, з обовязком плати дани, а Порта натомісь обіцяла її поміч свого васала — кримського хана. Сама Порта від всякої реальної участі в війні усувалась, одиноким здобутком сього союзу був вплив через Константинополь на хана, але й се було важно, тому Хмельницький так пильновав своїх відносин до Турції й пізнійше, хоч хан і не показовав ніколи особливої пильности в виконанню султанських роспоряджень.

Важнійша з сього погляду була Москва, але з нею йшло дуже тяжко.) Хмельницький зараз же на початку свого повстання

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. III с. 484, Księga p. 672.

постарався навязати зносини з нею і всякими способами пробовав втягнути її в свою війну з Польщею, то зваблюючи її своїм заміром піддатись „під руку“ московського царя, то показуючи йому перспективи Царгорода і навіть Єрусалима, котрі брався для Москви завойовати, то страхаючи, що піде инакше війною на неї. Дарма. Москва дуже інтересовалась рухом Хмельницького, але більше, щоб так сказати — негативно: щоб Хмельницький не звернувся проти неї, як то стільки разів вже було протягом XVII в. з українськими козаками. Коли показалося, що Хмельницький навпаки шукає опори в Москві, Москва заспокоїлась, не жалувала йому компліментів і сободів, „милостиво похваляла“ за його афекти, але не хотіла, бояла ся зривати „вічну згоду“ з Польщею, і ніякі улещовання Хмельницького, ніякі перспективи Царгорода і Єрусалима не могли її звабити.

Але зараз по Зборівській умові Польща стала укладати пляни — напустити козаків з Татарами на Москву. Хмельницькому сей плян був дуже ненаручний: не маючи певности, що з Польщею дійде ладу, не хотів він позбавляти себе союзника *in spe* і дійсно дуже зручно викрутився; але Москву мусліо се дуже занепокоїти. Коли перед тим Хмельницький страхав Москву, що буде її воювати, Москва не уважала на се, знаючи, що вона Хмельницькому потрібна; тепер Хмельницький запевняв її в своїх симпатіях, але московські політики мусліли себе спитати: а що буде, як Хмельницький стратить можливість опиратись намаганням Польщі і ся страшна коаліція — Польщі, України й Криму впаде на Москву? Берестецька катастрофа показала дуже ясно можливість такого кінця і, безперечно, сильно вплинула на зміну московської політики. До сього, розуміється, причинилась не мало ще й надія, користаючи з цілковитого ослаблення Польщі, щось здобути від неї. Вже 1650 р. Москва почала торгуватись з Польщею, покликуючись, що козаки хочуть прилучитись до Москви; три роки треба було, аби справа перейшла через всі митарства обережної і формалістичної московської дипломатії. Нарешті надумавши і відкинувши кілька проєктів задоволення козаків без розриву з Польщею (як переселення їх на землі Московської держави і под.), а діставши відмову від Польщі на свої жадання, Москва рішилась зірвати з Польщею. Формальним оправданням виставлено, що утисками православия король порушив своє приречення в *pacta conventa* — мати в опіці всі релігії під умовою увільнення від присяги,

і козаки стали вільні від присяги¹⁾). Тим задовольнялось, з формального боку, жаданне, аби козаки стали наперед, перед своїм прийнятем під московську протекцію, „вольними людьми“, і московський земський собор, признавши їх тепер такими, постановив прийняти „гетьмана Б. Хмельницького і все військо запорозьке з містами й землями“ (початок падолиста 1653 р.), і для переведення сього вислано на Україну велике посольство.

Москва представляла собі союз з Україною в формі прилучення її до Московської держави, під руку московського царя. Як собі представляв то Хмельницький? Може бути, що ніяк, себто не застановляв ся над сим. Як вправний і оборотний дипломат (не політик) він не давав жадної ваги словам і формам, пильнуючи лише самої річі. Для нього, як я вже сказав, Москва була одним з найважніших елементів, які він хотів втягнути в свою боротьбу з Польщею, і він не жаловав заходів, аби її втягнути. Щоб втягнути Турцію, він признав себе її васалом і мусів прийняти обовязок плати харачу. Москва хотіла прилучення, признання власти московського царя — *sit tibi!* він готовий присягати московському царю на підданство. Але при тім він пильнує заховати попередні відносини з своїм сюзереном — султаном, і по присязі Москві запевняє його, що ніякої переміни в його відносинах до Порти не стало ся; очевидно — він однаково не надавав значіння ані тому васальству, ані тому підданству що до самої річі. Головна річ, аби втягнути Москву в війну з Польщею. В 1653 р., по зневіренню народа, по спустошенню краю, по утраті Волощини, при цілковитій непевности Татарів і браку иншого сильного союзника, то була річ незвичайно важна і потрібна для нього. І він показав Москві як найвигідніші сторони в її протекції Україні, не думаючи, що тим створює собі необорні перешкоди на будучність. Що в них, коли він зовсім не застановляв ся над уставленнем відносин до Москви на будучність, а пильновав моментальної потреби — помочи в тій хвилі.)

¹⁾ В 1649 р. цар, відповідаючи Хмельницькому на його заяву, що бажає прилучитись до Москви, ставив умовою: „а будетъ королевское величество тебя гетьмана и все войско Запорожское учинить свободныхъ“; з початку тут було написано: „а будетъ... учинитесь свободны“ — і поправлено; поправка дуже характерна (Акты Ю. и З. Р. III, с. 321).

VII.

Оглядаючи відносини Хмельницького до Польщі, бачимо, що дві лише точки тут були поставлені ясно: права козацького стану і православної віри. Крім того в свідомість входила гадка, що компроміси всяких козацьких ординацій не можуть довести до ладу, і треба раз справу з Польщею довести до кінця: перевернути її шкерберт, аби забезпечити козацький стан володіння; але се було скорше невиправне почуте, інстинкт, ніж продуманий плян. На нарід дивили ся тільки як на знаряде в руках козацтва. Що до якогось осібног „Руського князівства“, то се була ще цілком мрія в повітрі. Ні Хмельницький, ні, правдоподібно, його найблизша прибічна старшина в тій хвилі ще не визволили ся від погляду на себе як заступників самої тісної козачої верстви, не дійшли до ідеї репрезентації цілого народу чи краю: інші верстви зіставались в безпосередніх відносинах з державою, поза козачим устроєм, і козацькі умови їх майже не дотикались.

Правда, в самій ідеї козачини, з шляхотсько-польського погляду лежав зародок такої репрезентації. Козацька старшина, як і взагалі українська інтелігенція, виховувалась в польсько-шляхетських політичних поглядах, а в сих поглядах шляхетська верства репрезентувала собою цілий нарід, польський нарід = шляхетський нарід. Козачину само польське правительство довгий час привично дивитись на себе як на шляхту *sui generis*, стан лицарський, упривілейований, і вона собі присвоїла сей погляд, а тим способом козацтво, що ніколи не переставало бути лише суспільною верствою, ставало репрезентантом цілого народу, всіх верств, а наслідком того терміни: нарід козацький, нарід козако-руський, і заміна понять козацтва і українсько-руського народу — се річ широко розповсюджена в другій половині XVII і XVIII віках.

Певний зародок ідеї „Руського князівства“ був, хоч — думаю — цілком несвідомо ще, вже в Зборівській умові, де виступає вже козацька територія на просторони трох воєводств, з православними сенаторами і з впливовими правами (свобода від жовнірів, заборона мешкати Жидам etc.). В 1657 р. стрічаємо ся вже з формальним „Руським князівством“; хоч які кардинальні хибні мало воно в своїм устрою, але тут вже стрічаємо початки репрезентації цілого краю в виді „руського гетьмана“,

вибраного трома станами князівства, а за кілька місяців бачимо проєкт поправки, що хотіла розтягнути сей устрій на цілу етнографічну територію України-Руси. Треба взагалі признати, що козацька старшина, позбавлена всякого попереднього політичного досвіду, кинена на бистру воду самостійного політичного життя, дуже швидко поступала по дорозі політичного розвою, і великим нещастем було, що її нерозумінне, ба навіть суперечність з жаданнями народніх мас, з другого боку — шкідний вплив московської політики, загальмував і звів на нінащо сі початки політичної еволюції.

VIII.

Хапаючись як скорше ввести Москву в свою боротьбу з Польщею, Хмельницький, як я сказав, відразу зробив деякі сильні помилки. В осені 1653 р. він просив Москву прислати до Київ а й до иньших міст своїх воєвод з військом „хоч би тисяч зо три“¹⁾. Далі виправляючи від себе Бутурліна, Хмельницький просив, щоб цар зберав на себе доходи з міст і сел, доходи королівські, панські і латинського духовенства, але зіставив в цілости маєтности козацькі та православного духовенства²⁾. Сими заявами він наперед звязав себе по руках і по ногах.

Невіджалована шкода, що ми не маємо якоїсь автентичної описи пертракцій козацької старшини з московськими послами в Переяславі, при складанню присяги; маємо московське справозданне, а знаємо, що того рода справоздання неодному давали осьвітленне невідповідне, а крім того в оповіданню про козацькі ради само справозданне операет ся на Виговськiм, джерелі не завєди певнім в його реляціях Москві; але й у нiм знайдемо дещо дуже характерне.)

Під час попередніх переговорів з Москвою Хмельницький не виступав з ніякими умовами чи застереженнями; навпаки — висовав лише те, що могло Москву звабити; тепер прийшов крайній час виступити з жаданнями. Їх висловив Хмельницький перед тим, нiм присягати цареви: московське справозданне так резюмує сі жадання: аби цареви їх — гетьмана і все військо запорозьке королеви не видавати, і за ними обставати, і вільностей не порушати, і хто був шляхтичом чи козаком чи міща-

¹⁾ Ів. с. 236.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. X с. 15, 236.

нином і в яким небудь стані, і які мав маєтности, аби то все було по давньому, і на маєтности були видані царські грамоти¹⁾. Втім у посла Бутурліна жадали присяги в імені царя; Бутурлін відмовив, бо цар мовляв не присягає підданим. Тут стрінулось два політичних світогляда: козацький — по теперішньому сказати конституційний, і московський автократичний; козацька старшина скоро зміркувала се і відступила від жадання. Взагалі в формальних справах козацька старшина звичайно уступала досить легко; крім обставин, що вимагали сих уступок, тут теж можна додати й вплив політичного виховання в порядках Польської корони. Виріши в державі без езекутивної влади, де закон і суд не мав сили, особливо „яко на Україні“, козака старшина привикла легковажити собі правну сторону, уважаючи лише на фактичні відносини і на них лише покладаючись, і се легковаженне перенесло в нові відносини з державою цілком иньшого типа, з сильною езекутивою, з дрібязковим педантизмом і формалізмом бюрократичної машини. Результати, розумієть ся, вийшли дуже нещасливі.

Вертаюсь до козацьких жадань. Крім вище поданого резюме бажань, висловлених перед присягою, маємо ще згадані вище жадання перед від'їздом посольства і нарешті московські „статі“; в усіх них ми стрічаємось з тими самими головними моментами, і се свідчить нам за певною автентичністю переданих в московських справозданнях звісток.

В переговорах з Бутурліним Хмельницький висловив жадання, аби стани шляхетський, козачий і духовний зістались непорушно („шляхтич був шляхтичом, козак козаком, міщанин міщанином“); козаки заховують свої вільности, право свого суда, свободу від мит, мостового і перевозу, родини їх мають права на козачі маєтности; реєстр 60000. За православним духовенством заховують ся його маєтности²⁾.

В петиції висловленій до Москви через послів (март 1654) жадало ся³⁾: привилеї станів заховують ся, теж і маєтности шляхти (що зложить присягу), духовенства і козаків (і сі передають їх своїм родинам); старшина зобов'язуєть ся пильновати, аби ріжні стани зіставались при своїм і не узурпували собі прав:

1) Акты X с. 225.

2) Акты X с. 438 і далі.

3) Акты X с. 236, 243.

„хто козак, той буде собі мати козацьку вільність, а хто селянин, той повинний нести обовязки на царя, як і давнійше“.

Доходи аби віддавались московському правительству певною сумою (себто замінилися на річну данину); як би так, то доневнятися, аби не було ніяких воевод. хіба з Українців, бо чужий „ламав“ би права. По містах мають вибиратись урядники з місцевих людей. Козаків має бути 60.000, вони заховують право свого суду; гетьмана вибирають, лише сповіщаючи царя про вибір; він має право приймати послів від чужих держав, тільки сповіщаючи в разі потреби царя. Детально обговорене удержання поодиноких козацьких старшин; особні, мабуть пізнійше додані статі доневняють ся плати козацькому війську.

Крім того устно¹⁾ посла обговорювали різні евентуальности в адміністрації: щоб царські воеводи були з Українців, а як ні — то бодай збір доходів був поручений тубилицям; щоб воеводи були лише в Києві і Чернигові, в таких разі гетьман „по давньому“ мав би в своїй управі иньші міста, віддаючи доходи цареві.

Приглядаючись до сих петицій, доходимо до цікавих спостережень. Передо всім — ідеї автономії народу, края нема тут, як і в попередніх умовах з Польщею. Жадаєть ся і здобуваєть ся автономія для козаццини, козачої верстви, що вже в Польщі давно стала фактично status in statu, і тепер се становище її було санкціоновано новим правительством московським. Иньші суспільні верстви введені в безпосередні відносини і залежність від московського уряду. Віддаючи йому (в січні, збиранне доходів з усіх давнійших королівщин, панських і духовних (латинських) маєтностей), Хмельницький тим самим зрік ся права цілим краєм правити і віддав його Москві.

Але вже тепер, коли перед очима стала ся московська адміністрація в конкретних формах, в образі похопливо присланих з Москви у Київ воевод, коли прийшлося прощатись з фактично уставленою за сі роки загальною над всіми верствами і всім краєм властю гетьмана і старшини, старшині стало омкно, і от виникають проекти, аби зіставити адміністрацію в руках гетьмана, наложивши на нього певну річну данину (щось подібне, як Хмельницький мав платити Порті — посла навіть покликувались на приклад турецьких васалів), або бодай — виєднавши Київ і Чернігів — заховати його власть в иньших округах

¹⁾ Акты X с. 438 і далі.

України. Московський уряд не пристав на її жадання, але по своїй обережності не відваживсь і перевести свого пляна протів жадань козаків; збірание і шафование доходами (і в звязку з тим — загальна адміністрація) зіставлено, як особлива ласка, на разі у гетьмана¹⁾, потім се зісталось і до смерті Хмельницького, і дальше певний час.)

Впливом фактичних обставин була й гетьманська опіка над цілим краєм; в ролі такого опікуна виступає він в сих петиціях, просячи потвердження прав для інших верств. З сих верств гетьман спеціяльно просить за православноу ерархію, за православноу шляхту, трошки за міщанство. Одначе всі ці точки мають другорядне значінне; на першій місці стоїть козацька справа, вона обговорюєть ся детально, широко. Справою плати війську (сеї плати необережно зрік ся був Хмельницький перед Бутурліном, допевняючись розширення реєстра до 60000) опікувались послі далеко більш як всім іншим, навіть як адміністрованием доходів. Взагалі, не вважаючи на автономічні моменти, насунені, як я вказав, самими фактичними обставинами, і в переговорах 1654 р. старшина ще виступає з сильно зазначеним характером верстви.

Взявши, бодай по трошку, в свою опіку інші верстви, козацтво поминуло тільки „свою праву руку“ — селянство, „посполство“: воно зіставлялось при давніших обовязках, змінивши лише де в чім власника. Петиція, аби шляхтичі (що присягли цареві) „добра свои и волности имѣли, какъ при королехъ полскихъ бывало“, аби се й інших прихилило до московського підданства, очевидно містила в собі й захованне домініяльних прав; а самі послі — Зарудний і Тетеря, випрошуючи собі маєтности, просили, аби в грамотах було впрямно зазначено: „чтобы есмн были волны въ своихъ подданныхъ, какъ хоті ими урезати и обладати... также чтобы намъ волно было на тѣхъ земляхъ своихъ... людей селить, какъ которые будутъ приходить, мелницы ставити... всякія пштыя для своихъ же подданныхъ держати, вино курити...“ і т. н. Як бачимо, проводирі козачини не мали ані в гадках якоїсь соціальної революції.

IX.

Мартовські „статі“, себто рішення московського уряду що до предложених йому гетманських петицій, стали підвалиною су-

¹⁾ Акты X с. 569.

спільно-політичного устрою на Україні, українською конституцією по теперішньому.

Московський уряд признав повну автономію козацтва, уведеного в 60-ти тисячний реєстр, навіть гетьман мав деякі суверенні права, як право заграничних зносни, хоч і з обмеженнями. Козацьку петицію, аби за гетьманом заховано було на далі збирання і шафвання українськими доходами, Москва не прийняла, але, як особливу ласку за заслуги Хмельницького, зіставила йому се наразі, і се право в дійсности не було відібрано якийсь час і по його смерті. Таким чином адміністративні права гетьмана розтягались і на інші верстви, хоч ці верстви властиво йому не мали підлягати, а безпосередно залежали від Москви. З них духовенство, шляхта і міщанство мали свою верстову самоуправу і залежали від гетьмана в справах фінансових і загально адміністративних — на скільки гетьман був головною езекутивною інстанцією в краю. Поспільство залежало почасти від дідичів, почасти від гетьманського правительства. Тим фактично утворили ся на Україні такі обставини, що вона стояла в відносинах до Москви як осібна держава, звязана з нею персональною унією, як кваліфікують се сучасні історики права¹⁾. А хоч се були обставини чисто фактичні, одначе під сю будову підводила фундаменти вказана вище, перейнята теорія „козацького = шляхотського“ народа (верства української шляхти дуже скоро зливаєть ся з козачою старшиною), ідея репрезентації всього народа автономною козачою верствою, і на ній стоять потім козацькі автономісти.

Тільки-ж ся конституція не мала ніякої певности. Московське правительство одно не признавши, лише до часу зіставило, а і признане почало обкромувати, розпочинаючи попросту аукціон (ліцитацію) українських прав при кожній переміні гетьмана.

Та рішучим моментом було ще не се, а та суперечність, в якій стояла партия автономістів козацько-шляхотського народа з справжнім українським народом в громадсько-економічній сфері. Перейнявши суспільно-політичний погляд шляхетський, козацька старшина прийняла й його поділ народу на всемогнних панів і безправних підданих, і як бачили ми з вище наведених петицій, мала охоту прикладати його на практиці по можности й у нових обставинах. Се відчули народні маси дуже скоро,

¹⁾ Сергєєвич — Лекції по історії руссаго права, вид. 1890, с. 98.

і зараз по смерті Виговського вже виразно бачимо партію „панську“ і народню.

Опинившись в сій позиції, козацька старшина не мала на кім опертись з своїми автономічними змаганнями: нарід був против неї й лучив ся з Москвою против її автономічних плянів, з ненависти проти її соціально-економічних аспірацій. Сі аспірації — то була та внутрішня гангірена, що полекшила Москві її деструкційну роботу на Україні. І скінчилось на тім, що козацько-шляхетський нарід продав свої політично-національні, автономічні пляни ціною забезпечення своїх економічних змагань — закріпощення народа, а нарід, послуживши Москві за знаряде проти політики козацької старшини, відданий нею старшині на весеожранне — мурин зробив свою роботу.

X.

Але ми зайшли на перед. Вернімось до Хмельницького.

(Вся його московська політика, як я сказав, була тільки одною з карт в його зручній і скомплікованій політичній грі, і одначе карта так йому поплутала гру, що зручний грець зайшовсь у голову.)

Скільки років Хмельницький спонукав Москву до війни з Польщею, на які способи для того брав ся — а тепер залишає боротьбу з Москвою, впадає в якусь апатію, марнує час, і Москва ніяк не може його спонукати до енергічнішої боротьби з Польщею. Плян спільного похода московських і козацьких військ пропав, бо Хмельницький не пішов в похід, і Москва докоряла йому за те. По битві під Охматовим він дає розбитому польському війську спокійно відступати і залишає йти за ним. Не користає він з останньої біди Польщі і в 1655 р. Дперва літом рушив він в похід разом з московським військом, але й то якось млаво — обложили Каменець і кинули, Львів — і обмежились окупом, а Хмельницький, покинувши московське військо рушив назад, і знову потім цілий рік (1656) проспів спокійно.

Причиною сєї наглої зміни в поведженню Хмельницького була безперечно Москва. Союз з нею привів цілий ряд наслідків, яких Хмельницький певно не передчував. В Кіїві, в центрі України засів (ним же випрошений) московський воєвода з сильною залогою і цпльно слівив за Хмельницьким і козачиною. Показалось, що Москва зовсім не мала заміру служити плянам

Хмельницького, мала свої (її головно хотіло ся забрати білоруські землі), для них вона хотіла розпоряджати Хмельницьким і козацькими військами, відобрала у гетьмана право зносити з Польщею і Турцією й хотіла на кождім кроці його контролювати, а сама мала охоту розпоряджати долею України, навіть її не питаючись (при переговорах з Польщею 1655—6 р.). До того може й скорше міг Хмельницький помітити те, що ми помічаємо в однім епізоді 1657 р.: козацьке військо під час походу на Польщу піднялось проти своєї старшини і здивавши московського післанця, поручало донести цареві, що вони не слухають ся старшини, бо вона пішла в похід без царської волі¹⁾ — отже й тоді вже всякі незадоволені старшиною елементи пробовали оперти ся на Москві.

(Хмельницький відчув, який нерозважний крок зробив він, звязавши себе з Москвою, і став шукати нових опорних точок. Залишивши війну з Польщею (зносини з нею не переривались увесь той час) він відновляє свій союз з Портою (1655), а потім із Кримом; при кінці 1656 р. уложено союз з семигородським князем Ракочи (Раковци); але головна річ, що нарешті відносини його з Швецією (навязані по довгих пробах 1653 р.²⁾) стали приберати важнійше значінне з початком шведсько-польської війни. Таким чином Хмельницький потроху сотворяв собі нову політичну систему. Тут його політика пішла зовсім на переріз московській: між Москвою й Швецією виникла суперечка за польські землі, і в результаті Москва помирила ся з Польщею та звернула ся проти Швеції, тим часом як Хмельницький при кінці 1656 р. уложив план коаліційної війни, разом з Ракочи і Швецією, проти Польщі. Розрив між Москвою й Україною був неминучий.)

Старшина й гетьман були дуже роздраженні на Москву. Під час спільного походу на Львів Хмельницький поріжнив ся з Бутурліним, і Виговський умовляв Львовян, аби не заводили жад-

¹⁾ Русская историческая библиотека т. VIII, с. 1267—8, пор. 1263—4.

²⁾ Путешествіє патр. Макарія II с. 66; шведський посол, котрого застав Макарій в Києві 1654 р., казав, що перед ним Поляки переловили двох післанців кор. Христини, і він доставсь на Україну через Царгород.

них зносин з московським військом¹⁾. Політиці московській не вірили і боялись, що Москва видасть Україну Польщі. До того дражнила старшину внутрішня політика: Москва забрала ся знести ті уступки, які зроблені були в 1654 р. *de facto* (воєводи не прислані, доходи зіставлені в руках гетьмана), тим часом як старшина все більше й більше приходила до свідомости своїх автономічних потреб і не мала охоти унускати з рук те, що фактично мала.

На початку 1657 р. уложено між Хмельницьким, Ракочи і Карлом Шведським умову про розділ Польщі (Ракочи при тім хотів польської корони, а її мав обіцяну у Поляків Московський цар). Проти волі московського царя розпочато війну з Польщею, і Хмельницький заявив, що союзу з Швецією не розірве. Для ситуації на Україні характерний диплом, виданий (в червні 1657 р.) гетьманом пинській шляхті, що після московської окупації 1655 р. піддала ся під його протекцію: Хмельницький надає її справжню конституційну хартию, як голова держави, і вона може служити добрим показником дійсних його замірів. Він обіцяє за себе і за своїх наступників спокій і оборону від всяких нападів, свободу католицтву (унія й „иньші секти“ мають бути знищені), виборні земські урядники мають затверджуватись гетьманом, а иньших він сам має іменовати; маєности заховують ся на далі за шляхтичами, що зложать присягу, кому — не сказано, але найменшого натяку нема на московське правительство²⁾. Сей диплом можемо поставити в безпосередній звязок з пляном української держави, забезпеченим умовою з Карлом і Ракочи³⁾. А Москва як раз тим часом знову зацінала дражливу справу прислання воєвод і передачі їм доходів, себ то повного обмеження української автономії⁴⁾.

Смерть Хмельницького перервала сі напружені відносини і зіставила Україну звязаною з Московщиною.

1) Supplementum ad historica Russiae monumenta с. 201.

2) Памятники изд. Киев. комиссією III N 35, с. 145.

3) Акты Ю. и З. Р. XI с. 738, і III с. 557.

4) Акты до посольства Бутурліна в Актах Ю. і З. Р. т. III і XI.

XI.

Ми закінчили свій огляд Хмельнищини.

Великий політичний переворот довершив чоловік, що не мав про ніякі перевороти й гадки, що замірами своїми не виходив за інтереси тісної веретви, до котрої належав. Над розвалением Польщі працювали люде, що виховались на суспільно-політичних ідеях самоїж Польщі й не представляли собі инакшого суспільного устрою. Довершено радикальної соціальної революції — против замірів самих її ніби проводирів, що своїми поглядами солідаризувались не з тими, кого вели, лише з тими, против кого вели, — кажу за старшину. Нарід був лише знарядем, і війна мала дійсно народній характер тільки на початку, поки козака старшина не видала того народа при першій нагоді цілковито. В результаті приготував ся конфлікт між народом і його проводирями, і в сій боротьбі пішли прахом здобутки Хмельнищини — соціальні і політичні.

(Хмельнищина розпочалась розривом з Польщею, мала закінчитись розривом з Москвою; але в тім моменті вмер Хмельницький, зіставивши все в непевности.) В результаті його наступники по черзі попробували опертись проти Москви на всі елементи, які входили в політичну систему Хмельницького — Польщу, Турцію, Швецію, і всі сі проби не мали успіху, головно — через ту позицію, яку зайняла Москва у внутрішніх відносинах: в боротьбі старшини з посольством. Після шведської історії загал старшини зайняв ся реалізацією спроданих політичних аспірацій, і ми можемо потім бачити тільки легенькі епізоди протеста (як справа Подуботка, вибори в комісію 1767 р., проєкт Капніста)¹⁾. З політичного союзу, що мав для його автора лише тимчасове, хвильове значінне, утворили ся політичні відносини на довгі віки.

Хмельнищина на полі політичним і соціальним мала повне фіаско.

І всетаки, уважаючи, з чим виступив Хмельницький і в яких обставинах робив, не можемо не дивоватись його здібностям. Найліпшою мірою може бути для нього порівнянне з пізнійшими заступниками козачини: ми не стрічаємо тут чоловіка, щоб хоч

¹⁾ Про нього див. Записки т. IX, miscellanea с. 7—9; розвідка проф. Дембінського — Przegląd Polski 189, III.

в приближенню дорівняв йому. Се був чоловік з незвичайними здібностями адміністрації й організації. Був він і дуже зручним дипломатом, але ся здібність не рідка. Його слаба сторона — нерозумінне потреб народніх мас, несвідомість потреби опертись щиро на сі народні маси, для них і з їх становища, не з становища козачої верстви, будувати суспільний політичний устрій. Але тут Хмельницький стояв на рівні з усією сучасною українською інтелігенцією. Можемо жалувати, що в таку рішучу для нашого народу хвилю не найшов він провідника, котрий підніс ся би над поглядами свого часу і прозрів у будучину, тільки ж того ні від кого й не вільно вимагати. Хмельницький в усякім разі зістаєть ся одним із здібніших, найталановитіших людей нашого народу. Всі фрази про його дегенерацію, непридумане п'яцтво не мають значіння; можна мати всяке поважання до тверезолюбности авторів тих уваг, але певно, що вони і в приближенню не показали-б тієї запобігливости, зручности і оборотности, яку показував в своїх незвичайно трудних обставинах Хмельницький.

Народнім рухом можна Хмельницщину назвати тільки з певними застереженнями. Народні маси дійсно рушились тоді на таким просторі і в такій великості, як ніколи ні перед тим ні потім, але вони були лише знарядем в руках провідників, що зовсім не одушевлялись народніми змаганнями — економічного і суспільного визволення, знищення привилеїв станів та запровадження рівности в громадських відносинах, права праці в економічних. Але досить того, що нарід від краю до краю нашої землі стрепенув ся тоді, як від електричної течії, від сієї ідеї свободи, еманципації. Ніколи ще не було чогось подібного на Україні. Розхвильована народня маса довго, більш як століте реагувала останками сього великого руху. Незалежно від суперечности суспільних ідеалів старшини, в народніх поглядах козачина стала втіленням ідеї свободи, і народня пам'ять про неї законсервовала сю ідею, доки козацька традиція не знайшла дороги в свідомість нової українсько-руської інтелігенції, що розвинула вложені в неї ідеї рівности і свободи вже відповідно народнім вимогам, без історичних козацьких обмежень.)

Від Хмельницщини веде свій початок і той український конституціоналізм і автономізм, що жив в козацькій старшині дуже довго і мав свою ролю, як одна з складових частин, в генезі нового українського націоналізму. Хоч як односторонній — шляхетський характер прибрал він в кругах „козацького на-

роду“, все ж сі ідеї політичної свободи, непорушності народніх прав, красвої автономії мали навіть при тім одностороннім розумінню свою позитивну сторону.

Безперечно, з Хмельщиною звязано й сильне розбудження національного почуття. Сей рух, соціально-економічний в основі, був сильно перенятий національною краскою — се була боротьба пригнічених руських верств і груп проти гнобительських польських. Ми бачили, як сам Хмельницький, в своїх мріях, підіймав ся до ідеї етнографічної України-Руси в її цілости. З того часу ідея етнографічної території України жила в старшині; при угоді про розділ Польщі 1657 р. військо Запорозьке мало дістати всі землі, де ино є Русь і православіє, аж по річку Вислу (звичайне означенне крайніх, найдалших етнографічних границь Руси)¹⁾; по Гадяцькій умові в козацькій петиції на сойм 1659 р. просило ся прилучити до території в. кн. Руського воеводства Волинське, Браславське і Руське²⁾, так що се велике князівство мало б обіймати цілу Україну-Русь. Укладаючи трактат з Турциєю, Дорошенко зачеркнув для Руси границі — з одного боку до Перемишля і Самбора, з другого — до Висли, в третю сторону до Немана, в четверту — до Сівска і Путивля³⁾.

Хмельщина мала багато своїх темних і дуже прикрих сторон. Ріки крови, обоїльне озв'єренне, в результаті — спустошенне цілих земель; безконечні жертви і в результаті — цілковите розчарованне народа, московська централізація і глибоко деморалізаційний вплив вирахованої московської політики на українську людність; одно слово матеріальна і моральна руїна. Але поруч них годі закрити очі і на ті многоважні сторони в історії розвою нашого народу, його суспільно-політичної й національної свідомости, на котрі я вказав отсе. Попри задню сторону медалі, що виступає в усіх майже наших джерелах і звичайно встає у нас перед очима, коли зайде мова про Хмельщину, була й иньша, котру малює нам напр. подорожник 1654 р. Павло Алепський: „щасливі очі наші тим, що вони

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. III с. 557: города по Вислу рѣку и въ которыхъ жили Рускіе люди благочестивые и церкви были; Грондский каже, що воеводство Руське мав дістати Ракочи, але далеко авторитетніші сі слова Виговського, що не мав причини казати неправди в сім пункті спеціально.

²⁾ Памятники Киев. ком. III. 3 с. 324.

³⁾ Акты Южной и Зап. Россіи IX с. 167.

бачили, уха тим, що чули, серця — дізнаною радістю й утіхою! кличе він своїм орієнтальним напушистим стильом. Козаки (так він зве Українців взагалі), бувши в неволі й рабстві, тепер живуть серед радощів, утіхи й свободи!“¹⁾ Особливо початкові часи Хмельнищини, коли ще народних мас не зраджено, поки шкідливі наслідки ще не дали себе знати, поки перед народніми очами стояли отвором безграничні простори свободного поступу і розвою, і надій сих не захитано, коли з народніх грудей виривав ся сей крик радості і побіди:

Та немає ліпше та немає краще
Як у нас на Україні... —

сі часи зістають ся великим, світлим моментом в історії нашого народу.



¹⁾ Пугешествіе II с. 27—8.